

УДК 94(477): 19

Анатолій Вікторович Запорожець
аспірант кафедри інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: nospiratus@meta.ua

О. В. КРИВОШЕЇН І ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ ПРОЦЕСИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкрито основні аспекти діяльності О. Кривошеїна, спрямованої на врегулювання переселенських процесів у Російській імперії на початку ХХ ст.

Ключові слова: *О. Кривошеїн, Столипінська реформа, переселення, община, розмежування.*

Постановка проблеми. Аграрне питання в Російській імперії завжди було одним з ключових у соціально-економічному і політичному житті держави. На початку ХХ ст. його сутність полягала в необхідності очистки старого, середньовічного землеволодіння, як поміщицького, так і надільного селянського, оскільки вони не відповідали аналогам капіталістичного світу. Знищення пережитків кріпосного ладу було можливе лише шляхом реформування існуючої системи.

Великого значення в проведенні реформи уряд надавав переселенню селян до Західного й Східного Сибіру та Далекого Сходу. За рахунок освоєння нових територій, влада намагалася вирішити проблему малоземелля у Європейській частині імперії та створити заможний прошарок селян-господарників, що стали б опорою існуючого режиму.

Дослідження переселенських процесів має важливе значення, оскільки розкриває комплекс заходів, спрямованих державою на подолання пережитків общинного ладу й створення нової системи господарювання.

Аналіз досліджень та публікацій. Незважаючи на значні і ґрунтовні дослідження аграрних перетворень у Російській імперії початку ХХ ст. дослідники радянського періоду переважно оминали постать Олександра Васильовича Кривошеїна через його роботу в уряді П. Врангеля. Розробку даної теми забезпечує наступна джерельна база: архівні джерела з особистого фонду О. Кривошеїна [2; 3; 5; 10].

Ґрунтовною є праця «Поездка в Сибирь и Поволжье: Записка П.А. Столыпина и А.В. Кривошеина» [8]. У «Записці» автор детально аналізує результати переселення, проведення землевпорядних робіт на колонізованих територіях станом на 1910 р. Також дається критична оцінка недолікам у проведенні переселенських і землевпорядних робіт та водночас пропонуються шляхи їх вирішення.

Також у джерельній базі дослідження представлені і сучасні видання, засновані в більшості своїй на використанні архівних джерел і матеріалів останніх років. Матеріали переважно розглядають широкий спектр питань, позбавлені заідеологізованості, і дають чітку картину періоду, однак лише фрагментарно розглядають постать О. Кривошеїна [4; 12].

Одним з передових дослідників постаті О. Кривошеїна є І.І. Воронов. У дослідженні «А.В. Кривошеин и колонизация Сибири» [7] він детально аналізує роботу О. Кривошеїна спрямовану на заселення Сибіру.

Ґрунтовною роботою, присвяченою постаті О. Кривошеїна є монографія його сина «Судьба Российского реформатора» [1]. У роботі автор детально аналізує життєвий шлях, політичну діяльність та державну службу свого батька. К. Кривошеїн намагається дати об'єктивну оцінку роботи О. Кривошеїна у реалізації Столипінської аграрної реформи, одним з ідеологів якої, на думку автора, він був.

Водночас опрацювання вищезазначених праць та структуризація інформації дають можливість для викладення наступних узагальнень з досліджуваного питання, які подані нижче.

Мета роботи полягає у дослідженні діяльності О. Кривошеїна над розробкою та реалізацією політики переселення у Російській імперії на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. одним з важливих явищ соціально-економічного життя Російської імперії, було організоване переселення селянського населення на території Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії. Політика переселення нерозривно пов'язана з ім'ям видатного імперського діяча Олександра Васильовича Кривошеїна. Діяльність О. Кривошеїна над переселенськими процесами була найтривалішою у його реформаторській кар'єрі. Спочатку Олександр Васильович обіймав посаду помічника начальника Переселенського управління, згодом начальника Переселенського управління, а з 1908 р. голови Головного управління землеробства і землекористування (далі – ГУЗіЗ).

З метою розробки, координації та здійснення переселенських заходів, згідно наказу від 2 грудня 1896 р., було утворено Переселенське управління. Першим начальником управління було призначено В. Гіппіуса, а його помічником О. Кривошеїна. Працюючи на посаді помічника начальника управління, О. Кривошеїн мав змогу безпосередньо ознайомитися з ходом переселенських процесів [1, 114].

Для здійснення більш чіткої координації переселенських процесів та врахування недоліків існуючої системи у 1899 р. О. Кривошеїна було відкомандировано до Сибіру. Протягом поїздки, він мав змогу ознайомитися з умовами руху переселенців залізничними сполученнями, умовами побуту, продовольчою ситуацією на місцях тощо [2, 6].

У звіті про поїздку О. Кривошеїн значну увагу зосереджував на практиці «ходачеств», тобто самовільного освоєння незаселених територій. Також він зазначав, що поліпшення умов переселення, сприятиме збільшенню кількості переселенців.

Робота О. Кривошеїна на посаді помічника начальника Переселенського управління, співпала в часі з будівництвом Транссибірської магістралі. Це в свою чергу сприяло збільшенню кількості переселенців: з 161 тис. у 1885-1895 рр. до 178 тис. у 1896 р. За весь період фактичного та офіційного керівництва управлінням О. Кривошеїна 1896-1905 рр. переселення сягнуло 1 млн. 76 тис. осіб, з яких 224 тис. повернулися до Європейської Росії [1, 117].

З початком ХХ ст. у Російській імперії посилилася аграрна криза. Малоземелля у європейській частині держави змусило уряд повернутися до ідеї масового переселення селян. Розробка нового курсу переселенського руху була зосереджена у Особливій нараді під головуванням А. Стишинського. Результатом діяльності комісії стали «Тимчасові правила про добровільне переселення сільських мешканців та міщан хліборобів» від 6 червня 1904 р. Згідно тимчасових правил визначалися дві категорії переселенців «сільські мешканці та міщани, які б побажали скористатися правом вільного переселення; переселенці, що користуються особливим сприянням уряду, до числа яких відносяться особи направлені у віддалені місцевості з місць густонаселених або малоземельних» [3, 1].

Вище вказані правила стали підґрунтям для подальшої реалізації Столипінських аграрних перетворень. Однак між ними була принципова відмінність у поглядах на обшинне землеволодіння. Столипінська реформа була спрямована на ліквідацію обшинного ладу, в той час як «Тимчасові правила» від 6 червня 1904 р. мали сприяти зміцненню общини.

Новим етапом у реалізації переселенської політики можна вважати початок Столипінської аграрної реформи. Реформа розпочалася з царського указу від 9 листопада 1906 р., що дозволяв селянам вихід з общини. Завдяки роботі Комісії по розгляду заходів щодо облаштування аграрного побуту селян, під керівництвом О. Кривошеїна з 10 березня 1906 р. було відновлено призупинений війною переселенський рух [7, 2]. Варто зазначити, що на відміну від організованого переселення кін. ХІХ – поч. ХХ ст. переселенська політика періоду О. Кривошеїна була більш продуманною і виваженою.

Одним з ключових завдань переселення періоду Столипінської реформи було створення земельного фонду для переселенців. З початком масових переселень дана проблема актуалізувалася і потребувала термінового вирішення. В умовах, що склалися ГУЗіЗ було

прийнято рішення про відвід земель під переселенські потреби. Водночас з цим уряд планував проводити землевпорядкування земель корінного населення.

Таким чином, питання землевпорядкування та виділення земель для переселенських потреб були пріоритетними для влади. Для реалізації поставлених завдань ГУЗіЗ на 1907 р. було заплановано ряд заходів: «скорочення робіт по землевпорядкуванню корінного населення, використання для розширення колонізаційного фонду надлишкових земель у користуванні корінного населення. Також передбачалося розмежування земель що перебували у державній власності, з подальшим їх закріпленням за переселенцями за спрощеною процедурою» [4, 64].

Досить поширеним явищем на території Сибіру на поч. ХХ ст. була оренда сільськогосподарських земель, оскільки поняття приватної власності тільки поступово формувалося. З огляду на масштаби цього явища О. Кривошеїн у телеграмі до управляючих Тобольською та Єнісейською губерніями від 28 квітня 1907 р. зазначав: «Зобов'язую вас звернути увагу, що заселення малокультурних просторів з відведенням для цього частини державних земель є важливим державним завданням не тільки в цілях селянського населення, але і в можливості підняття цим шляхом прибутковості суміжних земель і загальної цінності державного майна в краї» [5, 108].

Однак незважаючи на заходи, що здійснювалися урядом для реалізації переселення, велика кількість самовільних переселенців не давала можливості повного забезпечення їх землею. З огляду на це, 13 липня 1907 р. Рада Міністрів за поданням ГУЗіЗ заборонила самовільне переселення і видачу переселенських посвідчень до моменту утворення достатнього земельного фонду для потреб переселенців.

Пожвавлення другого етапу переселення пов'язують безпосередньо з ім'ям О. Кривошеїна, який у 1908 р. очолив Головне землеуправління і землекористування, і був наділений повною свободою дій.

Разом із пожвавленням переселенського руху, перед урядом постала проблема збільшення кількості переселенців, що не змогли пристосуватися на нових місцях і поверталися до європейської частини імперії. Задля зменшення притоку малозабезпечених переселенців циркуляром ГУЗіЗ від 30 грудня 1909 р. заборонялося видавати безповоротну допомогу та безкоштовні квитки малозабезпеченим переселенцям [6, 229].

Водночас з приходом О. Кривошеїна на посаду голови ГУЗіЗ, змінилася і основна ціль переселенської політики. Якщо раніше переселення розглядалося урядом як можливість вирішення земельного питання у європейській частині імперії шляхом переселення селянства на окраїни держави, то з 1908 р. основною ціллю стало заселення окраїн економічно розвиненими селянами, всебічна державна підтримка на нових місцях.

Виходячи з цього уряд по новому підійшов до врегулювання земельних відносин у Сибіру. Індивідуалізація сільського господарства на думку П. Столипіна мала дати новий поштовх переселенським процесам. З 1908 р. передача земель Сибіру в приватну власність переселенцям і корінному населенню, виділення хуторів і відрубів стали пріоритетними у роботі ГУЗіЗ.

Так у лютому 1909 р. циркуляром голови землеуправління і землекористування О. Кривошеїна завідувачам переселенськими районами повідомлялось «звернути особливу увагу на утворення якомога більшої кількості хутірських і відрубних ділянок» і «в усіх випадках, коли переселенці виявлять бажання завести хутірський чи відрубний порядок, надавати їм допомогу шляхом відраджень межових сил або видачі позик» [7, 25].

Визначення та розмежування території для заселення мало кілька етапів. Спочатку землеміри та представники територіальних комісій визначали межі майбутнього наділу, розмічали дороги, з'ясовували наскільки забезпечений наділ водою, визначали місця для риття колодязів та ін. Після цього представники тимчасових комісій по прийому утворених наділів проводили перевірку та затвердження об'єктів. Досить часто новоутворені наділи не приймалися комісією, оскільки вони не відповідали загальноприйнятим стандартам.

Частим явищем для колонізованих територій було бажання переселенців встановити общинну форму землекористування, що була притаманна європейській частині імперії. Для попередження конфліктних ситуацій між переселенцями та місцевим населенням щодо землекористування, був прийнятий «так званий циркуляр Кривошеїна», згідно якого розподіл території між господарями міг проводитись, лише зі згоди не менш як 2/3 членів общини і за її кошт. Якщо ж община не могла дійти згоди, то розмежування призупинялося [8, 1].

Переломним моментом у реалізації політики переселення стала спільна поїздка О. Кривошеїна та П. Столипіна до Сибіру в серпні 1910 р. Першочерговим завданням поїздки було ознайомлення з ходом аграрних перетворень і планування подальших кроків щодо реалізації переселенських та землевпорядкуваних процесів. За результатами поїздки О. Кривошеїним і П. Столипіним було складено «Записку про поїздку в Поволжжя і Сибір». У записці пропонувалося поширити аграрну реформу на територію Азіатської Росії, щоб при допомозі заможних переселенців, розвинути регіон. О. Кривошеїн і П. Столипін у записці окреслили комплекс заходів щодо подальших аграрних перетворень на територіях, що підлягали заселенню. Зокрема передбачалося: передачу землі у приватну власність, утворення хутірських та відрубних господарств і поступова ліквідація общин, організувати продаж кращих господарських земель переселенцям, надання позик для переселенців на придбання землі, надання агрономічної допомоги і т.д. [9]. Вищесказане дозволяє стверджувати, що роль колонізованих територій у поглядах П. Столипіна та О. Кривошеїна в процесі реалізації переселення поступово трансформувалася.

Незважаючи на продуманість, добру організованість переселенського руху, з 1910 р. починається його спад, водночас зростає зворотній рух. Викликано це було насамперед, тим, що компетентні органи не справлялися з виділенням землі, відсутністю приватної власності, недостатнім фінансуванням, слабкою агрономічною допомогою, неврожаєм 1910 р. та іншими факторами.

Намагаючись переломити хід переселення, у травні 1911 р. О. Кривошеїн виступив з ініціативою встановлення порядку продажу переселенських наділів у Азіатській частині імперії. Він наголошував, що «переселенські ділянки можуть продаватися селянам та представникам інших верств, що у побуті своєму не відрізняються від селян» [10, 1].

Між тим серйозною проблемою, що стояла перед урядом, було бажання переселенців оселитися в кращих районах, що призводило до перенаселення одних і незаселеності інших районів. Для рівномірності розселення переселенців на колонізованих територіях О. Кривошеїн пропонував встановити невисоку плату за кращі землі. Землі підлягали продажу як окремим господарям, так і общинам, з обов'язковим визначенням земельного паю кожного члена общини.

25 березня 1911 р. ГУЗіЗ направило чергову постанову завідувачам переселенських районів. За основу постанови було взято пропозицію О. Кривошеїна, згідно якої виділення хуторів і відрубів мало становити не менше 1/3 земельного фонду. Це на його думку мало б сприяти поступовому розвитку приватної власності.

Важливе значення для колонізації мала діяльність Селянського банку, який у 1906–1908 рр. очолював О. Кривошеїн. Всього у 1906–1915 рр. банком було продано 4,1 млн десятин землі селянам, причому з 1910 р. більше 90% хуторам і відрубам [7, 26].

Для стимулювання переселенців, а також швидкого розвитку їх господарств Селянським банком надавалися позики. Так, 19 квітня 1909 р. було прийнято закон «Про порядок видачі позик на загальнокорисні потреби переселенців». З червня 1912 р. було законодавчо встановлено, що кредити й позики переселенцям будуть видаватися в залежності від особливостей регіону, що заселяється. По складеній шкалі позик, переселення у найскладніший район – Приамур'я, давало можливість отримати 400 рублів, з яких 200, у вигляді фінансової допомоги, яка не поверталася. Також у розрахунок бралася, наскільки держава зацікавлена у швидкому розвитку даного регіону. Перевага віддавалася в першу чергу тим переселенцям, які показували хороші результати у розвитку отриманих наділів. Всього за 1906–1915 рр. Кредити отримали близько 851 тис. переселенців. [8, 1].

Новий економічний курс, запропонований О. Кривошеїним у 1914 р., отримав прихильність царя і мав дати нове дихання аграрній реформі. Однак ні збільшення фінансування земельної програми, ні нові заходи з переселення і землевпорядкування в умовах війни не могли бути втілені в життя.

Висновки. Без сумніву, грандіозний за масштабами комплекс заходів під назвою переселення мав значний вплив на розвиток сільського господарства. Маючи досвід попередніх спроб переселення О. Кривошеїн і його команда розробили комплекс заходів, які не лише були вигідні державі, але й стимулювали переселенців до якомога ефективнішого розвитку свого господарства.

Процес переселення призвів до значного перерозподілу земель, зростання рівня агрокомплексу, завдяки кредитам з'явилися можливості використання більш нових знарядь праці, добрив тощо. Поділ і розмежування територій зробили господарства більш централізованими й більш захищеними від самовільних поселень і захоплень. Робота О. В. Кривошеїна над переселенськими процесами, безумовно мала вагоме місце у реалізації аграрних перетворень у Російській імперії на початку ХХ ст.

Список використаної літератури:

1. Кривошеин К.А. Судьба Российского реформатора / К.А. Кривошеин. – М.: Вид-во Московский рабочий, 1993. – 264 с.
2. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. – 1642. – Оп. 1. – Спр. 89.
3. Там само. – Ф. – 391. – Оп. 3. – Спр. 1600.
4. Островский, И.В., П.А. Столыпин и его время / И.В. Островский. – Новосибирск: Наука, 1992. – 144 с.
5. РДІА. – Ф. – 391. – Оп. 3. – Спр. 317.
6. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд. Моск. гос. ун-та, 1980. – 279 с.
7. Воронов И. И. А. В. Кривошеин и колонизация Сибири / И.И. Воронов // Новый исторический вестник. – 2006. – №15. – С. 21–29.
8. Зинovieв В.П., Федорова Н.А. Переселение в Сибирь и на Кавказ: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=106
9. Столыпин П.А., Поездка в Сибирь и Поволжье: Записка П.А. Столыпина и А.В. Кривошеина. – Санкт-Петербург : тип. А.С. Суворина, 1911. – 170 с.
10. РДІА. – Ф. – 1276. – Оп. 7. – Спр. 319.
11. Сибирские переселения. Документы и материалы. – Новосибирск: Новосибирский государственный университет. – 2003. – 198 с.
12. Тюкавкин В. Г. Великорусское крестьянство и Столыпинская аграрная реформа / В.Г. Тюкавкин. – М.: Памятники исторической мысли. – 2001. – 304 с.

References

1. Krivoshein K.A. The fate of the Russian reformer / A.K. Krivoshein. – M.: Publishing Moscow worker, 1993. – 264 p.
2. Russian State Historical Archive (hereinafter – RSHA). – F. 1642. – Op. 1. – Spr. 89.
3. RSHA, F. 391, Op. 3, Spr. 1600.
4. Ostrovskiy I.V., P.A. Stolypin and his time / I.V. Ostrovskiy. – Novosibirsk: Nauka, 1992. – 144 p.
5. RSHA, F. 391, Op. 3, Spr. 317.
6. Sidelnikov S.M. The agrarian policy of the autocracy in the period of imperialism / S.M. Sidelnikov. – M.: Publishing the Moscow University of the State, 1980. – 279 p.
7. Voronov I.I. A.V. Krivoshein and colonization of Siberia / I.I. Voronov // New Historical Journal. – 2006. – №15. – P. 21–29.
8. Zinoviev V.P., Fedorova N.A. Resettlement in Siberia and the Caucasus: [Electronic resource]. – Access mode: http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=106

9. P.A. Stolypin, trip to Siberia and the Volga region: Note P.A. Stolypin and A.V. Krivoshein. – St. Petersburg: type. A.S. Suvorina, 1911. – 170 p.
10. RSHA, F. 1276, Op. 7, Spr. 319.
11. Siberian resettlement. Documents and materials. – Novosibirsk: Novosibirsk State University. – 2003. – 198 p.
12. Tyukavkin V.G. Great Russian peasantry and the Stolypin agrarian reform / V.G. Tyukavkin. – М.: The monuments of historical thought. – 2001. – 304 p.

Zaporozets A. O. PhD student of Department of intellectual property and civil disciplines, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: nospiratus@meta.ua

KRIVOSHEIN AND RESETTLEMENT PROCESSES IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY XX CENTURY

Abstract. *The beginning of the 20th century became critical in the history of modern Russia. The crash of autocracy, Bolshevik's arrival to the power, World War I and a range of other upheavals which happened to the country. A lot of contemporary explorers try to find out the reasons that caused the throwing down of the tsarism, and the majority of them singles out the problem of solution of agrarian problem in which the primary mass of population was interested (74% formed peasantry). That is why the research and the rethinking of agrarian changes of the beginning of the 20th century is quite topical nowadays.*

In this article the main aspects of O. Kryvoshein's activity aimed at resolving the resettlement processes in the Russian Empire at the beginning of the twentieth century on the basis of data source are revealed. There is no doubt that he played a key role in the development and implementation of Stolypin's agrarian reform.

O. Kryvoshein was directly involved in developing the legislative framework for large-scale resettlement of peasants from European Russia to Western and Eastern Siberia and the Far East. The authorities tried to allay social tension in the society that was largely caused by the crisis of agrarian relations in the state at the expense of the development of new territories. On the other hand the realization of the reform included the creation of a new class of peasant farmers who would support the existing regime with the help of the state.

The author examines in detail the procedure of resettlement of the peasantry in the Russian Empire at the beginning of the twentieth century, conditionally dividing it into two stages: the first – preparation and moving of settlers; the second – the process of internal differentiation of allocated land.

In the article special place is given to the analysis of the Peasant's Land Bank and its role in resettlement process. The author of the article analyses advantages and disadvantages of A. Krivoshein's activities and draws reader's attention to disputable issues of the realization of land management works.

Key words: *O. Kryvoshein, Stolypin's resettlement reform, community, delimitation.*

*Одержано редакцією 10.09.2016
Прийнято до публікації 02.11.2016*

УДК 94(470+571) «1915/1917»:061

Галина Борисівна Ковальська
аспірантка кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького
e-mail: alyakova9@gmail.com

СТВОРЕННЯ І РОБОТА СОЛДАТСЬКИХ ЛАВОК (КРАМНИЦЬ) ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ В 1915 – 1917 РР.

У статті розглянуто діяльність такої загальноросійської організації гуманітарного спрямування, як Всеросійський земський союз щодо створення і роботи солдатських лавок у 1915 – 1917 рр. Основну увагу приділено процесу формування, функціонування цих об'єктів та проаналізовано головні чинники, які вплинули на їхнє створення.

Ключові слова: *Всеросійський земський союз, солдатські лавки, допомога військовим, Західний фронт, Північний фронт.*